

**ERZURUMLU ŐEHULİSLAM
MÛSÂ KÂZİM EFENDİ
SEMPOZYUMU
(22-24 KASIM 2013 ERZURUM)**

-TEBLİĖ ve MÛZAKERELER-

**EDİTÖR
PROF. DR. ÖMER KARA**

ERZURUM - 2014

Mûsâ Kâzım Efendi'nin İttihat ve Terakki İle İlişkileri

Doç. Dr. Ahmet Şamil Gürer

Ankara Üniversitesi,
Eğitim Bilimleri Fakültesi

Giriş

Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi, mütareke döneminde işgal kuvvetlerinin zorlaması ile kurulan Divân-ı Harp mahkemesi tarafından İttihat ve Terakki'ye

isnad edilen (ülkeyi sebepsiz yere savaşa sokmak, tehcir, yolsuzluk, meşrutî rejimi tebdil ve tağyir gibi ağır) suçların ikinci derecede faili olmak suçundan 5 Temmuz 1919'da on beş yıl müddetle kürek cezasına mahkûm edilmiştir.¹ Söz konusu mahkemede Mûsâ Kâzım Efendi, bir Şeyhülislâm olarak değil, İttihat ve Terakki yöneticisi olarak yargılanmıştır.² Bu durum ister istemez Mûsâ Kâzım Efendi'nin İttihat Terakki ile ilişkilerinin hangi boyutlarda gerçekleştiği sorununun ortaya çıkarmaktadır. Bildirimizde elimizdeki kaynak ve bilgilerin yeterliliği ölçüsünde bu mesele ele alınacaktır. Onun İttihat ve Terakki ile ilişkileri, sırasıyla Cemiyet'e girişi, Osmanlı parlamentosundaki âyânlığı, Cemiyet içerisindeki faaliyetleri ve kendisine atfedilen masonluk sıfatı konuları ise bildirinin alt başlıklarını oluşturacaktır.

I. İttihat ve Terakki'ye Girişi ve Cemiyetteki Konumu

II. Abdülhamid döneminde bir âlim ve hoca sıfatıyla gördüğümüz Mûsâ Kâzım Efendi, II. Meşrutiyet döneminde siyasî kişiliği ve bununla özdeşleşmiş olan Şeyhülislâmlığı ile ön plana çıkmış ve ismi, mensubu olduğu ve hayatının sonuna kadar prensiplerine sadık kaldığı İttihat ve Terakki ile birlikte anılmıştır.³ Siyasî fikirlerinin de esas itibarıyla Abdülhamid'de somutlaşan istibdâd ile İttihat ve Terakki'nin temsil ettiği meşrutiyet çelişkisi çerçevesinde teşekkül ettiğini belirtmek gerekir.⁴ Ona göre İttihatçılar, gayri İslâmî bir yönetim tarzı olan Abdülhamid istibdâdını yıkarak İslâmiyetin başlangıcındaki meşveret usûlü demek olan Meşrutiyetin müessisleri ve İslâmiyeti hâl-i aslisine ircâ eden bir taifedir.⁵

Şüphesiz burada açıklığa kavuşturulması gereken husus Mûsâ Kâzım Efendi gibi "istibdâd" döneminde saraya yakın bir sosyo-kültürel çevrenin içerisinde bulunmuş ve bu çevrenin desteği ile mesleğinde küçümsenemeyecek ilerlemeler

¹ *Divân-ı Harb-i Örfî Muhâkemâtı Zabıt Ceridesi*, 5 Temmuz 1335, s. 219-220; Gürer, Ahmet Şamil, "Gelenekle Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislâmı: Mûsâ Kâzım Efendi", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003, s. 153-154.

² Gürer, *Gelenekle Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislâmı: Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 145.

³ Yalçın, Hüseyin Cahit, *Tanıdıklarım*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2001, s. 153.

⁴ İsmail Kara, "Mûsâ Kâzım Efendi", *Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1999, c. II, s. 260-261.

⁵ Mûsâ Kâzım, "Meşrutiyet", *Mevâ'iz-i Diniye*, İstanbul, Dârü't-tibâatü'l Âmire, 1329, c. II, s. 5.

kaydetmiş bir âlimin neden Jöntürklerin safında yer almış olduğu sorusudur.⁶ Onun İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmasında meşrûti rejimin gerekliliğine samimi olarak inanmış olması kadar mutlakiyet döneminde ulemâ sınıfının maruz kaldığı meñfi politikanın da etkili olması muhtemeldir.⁷ Kendisi de kişisel olarak mutlakiyet rejiminin ulemâya karşı uyguladığı bu olumsuz politikadan etkilenenler arasındadır. Ahmed Mithad Efendi ile birlikte uzun süreli bir çalışma sonucunda meydana getirdiği Kur'an tefsirine içerisinde İslâmî yönetim tarzının aslında cumhuriyet olduğu şeklinde yorumlar bulunduğu gerekçesiyle bizzat padişahın iradesi ile el konulmuş ve Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi hakkında verilen bir jurnal dolayısıyla da Yıldız Sarayı'nda sorguya çekilmiştir.⁸

Ahmed Midhat Efendi'nin oğlu Kâmil (Yazgıç) ile II. Abdülhamid'in mabeyn başkâtiplerinden Tahsin Paşa'nın anılarında zikrettiği bu olaylardan Mûsâ Kâzım'ın bazı siyasi faaliyetle içerisinde bulunduğu ve bunun da hükümetin dikkatinden kaçmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim kendisi de bir İttihatçı olan Ziya Şakir, anılarında Mûsâ Kâzım Efendi'nin, Mutlakiyet devrinde bile hürriyetperverliği ile tanınan bir şahsiyet olduğunu belirtmekte ve Mûsâ Kâzım Efendi'yi yakından tanıyan Hüseyin Cahid ise onun meşrutiyetin ilanından önce de İttihat ve Terakki ile irtibat halinde olduğunu bildirmektedir.⁹ Bu bilgiler, bilinenin aksine Mûsâ Kâzım Efendi'nin İttihat ve Terakki ile ilişkisini II. Meşrutiyet öncesine taşımaktadır.

Mûsâ Kâzım Efendi'nin İttihat ve Terakki ile ilişkisinin hangi düzeyde gerçekleştiği de üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Bu hususta gerek Cemiyet'teki arkadaşlarının hatıralarından, gerekse mahkeme zabıtlarından elde ettiğimiz bilgilerden Mûsâ Kâzım Efendi'nin İttihat ve Terakki'nin toplam sayısı yediden ibaret olan olağan kongrelerinin en az üçünde merkez-i umûmî azalığı görevine getirilmek suretiyle Cemiyet'in üst düzey yönetici kadrosu içerisinde yer almış olduğu anlaşılmaktadır. İttihat ve Terakki'nin önemli isimleri arasında yer almış olan Hüseyin Kâzım Kadri'nin ifadesinden anlaşıldığına göre Mûsâ Kâzım Efendi bu göreve muhtemelen ilk defa 1908 kongresinde seçilmiştir.¹⁰ İttihat ve Terakki'nin Selanik'te gizli olarak toplanan bu ilk kongresinde Cemiyet'in üst düzey yöneticiliğine getirilmiş olması onun Meşrutiyetin ilânından önce de Cemiyet'te önemli bir mevkie

⁶ Mûsâ Kâzım Efendi'nin Saray çevresi ile ilişkileri hakkında bkz. Gürer, "Gelenekle Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislâmı: Mûsâ Kâzım Efendi" s. 21-22.

⁷ II. Abdülhamid'in ulemâ sınıfına yönelik politikası için bkz. Kara, İsmail, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, Dergâh Yay., İstanbul, 2001, s. 49-50; Ahmet Şamil Gürer, "II. Meşrutiyet Öncesinde Ulemâ - Jöntürk İşbirliği: Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin Efendi Örneği", *Journal of Turkish Studies*, Harvard University Yay., 2010, c. 34/II, s. 91-104.

⁸ Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1999, s. 53-54; Kâmil Yazgıç, *Ahmet Mithad Efendi: Hayatı ve Hatıraları*, Tan Matbaası, İstanbul, 1940, s.46.

⁹ Ziya Şakir, *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler*, Anadolu Kitap Deposu, İstanbul, 1943 c. I, s. 224; Yalçın, *Tanıdıklarım*, s. 151.

¹⁰ Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, (Haz. İsmail Kara), İletişim Yay., İstanbul, 1991, s. 133.

sahip olduğu ihtimalini düşündürmektedir. Bundan başka, Divân-ı Harp'teki ifadesinden kendisinin katılmadığını belirttiği 1913 kongresinde ikinci kez, Şeyhülislâmlık makamında bulunduğu sıralarda yapılan 1917 kongresinde de üçüncü defa Fırka'nın meclis-i ümûmî azalığına getirildiği anlaşılmaktadır.¹¹ Ayrıca Tarık Zafer Tunaya da İttihat ve Terakkî'nin lider kadrosundan Mithat Şükrü'nün kendisine sözlü olarak verdiği bilgilere dayanarak onu Cemiyet'in belli başlı elemanları arasında saymaktadır.¹²

II. Meclis-i Âyân'da İttihat ve Terakkî Sözcülüğü

Mûsâ Kâzım Efendi II. Meşrutiyet'te, Şeyhülislâmlık makamında bulunmadığı dönemlerde Meclis-i Âyân'da üye olarak bulunmuştur.¹³ Mûsâ Kâzım Efendi'nin getirildiği bu görevin önemini kavrayabilmek için Meclis-i Âyân'ın anayasal statüsünü ve Osmanlı yasama sistemindeki işlevini kısaca gözden geçirmek gerekir.

Kânûn-ı Esâsî'nin 64. maddesi Hey'et-i Âyân'a, Meclis-i Mebûsan'dan geçen kanun lâyhalarını din, padişah hukuku, özgürlükler, Kânûn-ı Esâsî'ye uygunluk, ülke bütünlüğü, iç güvenlik, genel ahlâka uygunluk ve ülke savunması açılarından denetleme ve icâbında reddetme gibi oldukça geniş yasama yetkileri vermiştir.¹⁴ Bu yüzden seçimlerden galibiyetle çıkan bir fırkanın Meclis-i Mebûsan'da kanun çıkarmak için yeterli sayıya fazlasıyla ulaşmış olması tek başına yeterli olmadığı için, iktidara gelen fırkanın, Meclis-i Mebûsan'dan geçen kanun lâyhalarının denetlendiği Meclis-i Âyân'da da etkili olması zorunlu olmuştur. Bu sebeple İttihatçıların Mûsâ Kâzım Efendi gibi Cemiyet'e sadakati kadar geniş hukuk bilgisi, güçlü hitâbet ve ikna yeteneği ile de Cemiyet'in politikalarını Meclis-i Âyân'da layıkıyla savunacak nitelikteki bir taraftarlarını bu meclisin azâlığına getirmek konusunda tereddüt etmedikleri muhakkaktır.

Ancak, âyân azaları seçimle değil de, doğrudan padişah tarafından göreve getirildikleri için İttihatçıların Mûsâ Kâzım Efendi'yi âyânlığa tayin ettirmeleri pek kolay olmamıştır. Celâl Bayar'ın verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre İttihatçılar, Mûsâ Kâzım Efendi'yi zor kullanarak âyânlığa tayin ettirmişlerdi.¹⁵ Nitekim sadrazamların âyâna tayin edilecek şahıslar hakkında görüş bildirmelerine pek sık rastlanmadığı hâlde büyük ihtimalle Cemiyet'in zorlaması ile Sadrazam Kâmil Paşa 14 Aralık 1908 tarihinde II. Abdülhamid'e sunduğu bir arz tezkeresinde Said Halim Paşa ile birlikte Mûsâ Kâzım Efendi'nin de Hey'et-i Âyân'a tayin edilmesinin arzu olduğunu

¹¹ *Divân-ı Harb-i Örfî Muhâkemâtı Zabıt Ceridesi*, 3 Haziran 1335, s. 147; Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İletişim Yay., İstanbul, 2000, c. III, s. 299.

¹² Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. I, s. 68.

¹³ Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Âhvâli", *İlmiye Sâhnâmesi*, Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye, Matbaa-i Âmire, 1334, s. 627.

¹⁴ Kili, Suna - Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, T. İş Bankası Yay., İstanbul, 1985, s. 37-38.

¹⁵ Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, Sabah Yayıncılık, İstanbul, 1997, c. I, s. 107.

belirtmiş¹⁶ ve Mûsâ Kâzım Efendi iki gün sonra; 16 Aralık 1908 tarihinde şehri on bin kuruş maaşla bu göreve tayin edilmiştir.¹⁷

Âyân Meclisi'ndeki müzâkereler esnasında yaptığı konuşmalardan Mûsâ Kâzım Efendi'nin bir ilmiye mensubundan beklenmeyecek ölçüde parlamento çalışma usulleri ile hukukî ve idarî meselelere vakıf olduğu anlaşılmaktadır. İngiliz Büyükelçisi Lowther, Londra'ya göndermiş olduğu bir raporunda Mûsâ Kâzım Efendi'nin İttihat ve Terakki Fırkası'nın Meclis-i Âyân'daki baş sözcüsü olduğunu belirtmektedir¹⁸. Gerçekten de özellikle 1909-1912 arası Meclis-i Âyân zabıtları incelendiğinde Lowther'in bu konuda hiç de haksız olmadığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Mûsâ Kâzım'ın bu görevde ikên özellikle İttihat ve Terakki'nin güçlü bir muhalefetle karşı karşıya olduğu denetleme iktidarı döneminde, Cemiyet'in desteklediği kanun lâyhalarının kabul edilmesi ve muhalifi olduklarının da reddedilmesi için oldukça yoğun bir gayret içerisinde olduğu ve bu yolda muarızları ile sert polemiklere girmekten kaçınmadığı görülmektedir. Onun bu çabalarına Meclis-i Âyân zabıtlarından pek çok örnek vermek mümkünse de, bu çalışmanın kapsamı içerisinde hepsine ayrıntılı olarak yer vermemize imkân yoktur. Bu sebeple onun bu çabalarından, İttihat ve Terakki'nin kısa ve uzun vadeli politikalarını yansıtmaları açısından önemli sayılabilecek iki örneğe burada yer vermek istiyoruz:

Bunlardan birisi olan Meclis-i Âyân'ın 22 Şubat 1909 tarihinde yapılan oturumundaki Kânûn-i Esâsî ile ilgili bir tartışması, onun Meclis-i Âyân'daki etkisini ve ikna kabiliyetini göstermesi açısından da ayrıca iyi bir örnek teşkil etmektedir. Bu tartışma Kânûn-ı Esâsî'nin 1909'daki tadilatları sırasında padişahın yetkilerinin kısıtlandığı maddelerinden birinin 1876'daki şekliyle tekrar yürürlüğe konulmasını teklif eden bir lâyhanın müzakeresi sırasında yaşanmıştır. Bu sıralarda Meclis-i Âyân azâlığında bulunan ve İttihat ve Terakki'nin Meclis-i Âyân'daki en etkili muhaliflerinden olan Dâmad Ferid Paşa'nın sunduğu bu teklife en sert tepkiyi Mûsâ Kâzım Efendi gösterir ve zaman zaman Damad Ferid Paşa ile karşılıklı söz düellosu şekline bürünen konuşmalarında Kânûn-ı Esâsî'de yapılan değişikliğin kaynağını Kur'ândan alan hâkimiyet-i milliyeye esasına dayalı olduğunu ve söyler. Sonuçta bu mesele lâyhanın sekiz kabul oyuna karşılık büyük bir oy çoğunluğuyla reddedilmesi ile kapanır.¹⁹ Böylece İttihat ve Terakki'nin oldukça hassas olduğu ve 1909 Kânûn-ı Esâsî tadilatları sırasında büyük bir kısmının lağvedildiği padişahın yetkilerinin artırılmasına ilişkin bir teşebbüs Mûsâ Kâzım Efendi'nin etkili muhalefetiyle önlenmiştir.

¹⁶ BOA, Y. Prk. AZJ., 54 / 54, (20 Zilkade 1326 / 14 Aralık 1908).

¹⁷ TMMM Arşivi, Eski Osmanlı Âyân Meclisi Üyeleri Kütük ve Özlük Dosyaları, Mûsâ Kâzım Efendi, Dosya no: 44.

¹⁸ *British Documents on Foreign Affairs*, University Publications of America, London, 1985, s. 252.

¹⁹ *Meclis-i Âyân Zabıt Ceridesi*, 9 Şubat 1325, D.1, İ. S. 2, c.1, s. 323- 327.

Ancak, İttihat ve Terakkî'nin iktidar ortağı olduğu bu dönemde hükûmetin icraatının parlamento tarafından doğrudan denetlenmesini teklif eden bir kanun lâyihası gündeme geldiğinde, Mûsâ Kâzım Efendi parlamentonun yetkilerinin artırılmasına, ülkede Meşrûti rejimin henüz yerleşmediği; hükûmetin çalışmasını yavaşlatacağı ve kuvvetler ayrılığı esasına aykırı olduğu gerekçeleriyle karşı çıkar.²⁰ Mûsâ Kâzım Efendi'nin bu kânun lâyihasına karşı çıkışının altında yatan gerçek niyetin ise İttihat ve Terakkî'nin bu sıralarda parlamentoyu kontrol etme konusunda yaşadığı sıkıntılarla doğrudan ilgisi olmalıdır.

III. İttihat ve Terakkî Cemiyeti Hey'et-i İlmiyesi Reisliği

Mûsâ Kâzım Efendi, İttihat ve Terakkî açısından en az Meclis-i Âyân'daki sözcülüğü kadar önemli bir görevi, aynı sıralarda Cemiyet'in Şehzâdebaşı Hey'et-i İlmiyesinde yürütmüştür. Mûsâ Kâzım Efendi'nin burada icra ettiği görevin mahiyetinin daha iyi anlaşılması için İttihat ve Terakkî'nin, dinî siyasetini, ulemâ ile ilişkilerini ve bunlarla bağlantılı olarak Hey'et-i İlmiyye'nin kuruluş amaçlarını ve faaliyetlerini gözden geçirmek gerekir.

İttihat ve Terakkî Cemiyeti II. Abdülhamid'e karşı mücâdelesinde bir kısım ulemânın desteğini alarak dini, bir muhalefet ve meşrulaştırma aracı olarak kullanmış ve II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da Meşrûtiyet'e, dolayısıyla kendi mevcûdiyetine meşruiyet kazandırmak için bu politikasını devam ettirmiştir. Bu noktada İslâmcıların desteğini almak ve bu fikre mensup olanların büyük bir kısmını teşkil eden ulemânın desteğinin devamını sağlamak İttihatçılar açısından hayati bir önem arz etmiştir. Ayrıca İttihatçılar daha 1909 yılından itibaren karşılarına dikilen muhalif cemiyet ve fırkaların kendileri aleyhinde ileri sürdükleri dinsizlik ve farmasonluk ithamlarını geçersiz kılmak ve bunlara karşı yine dinî argümanlarla muhalefette bulunmak için de bu etkili desteği elde etmek durumunda kalmıştır.²¹

Ulemâya gelince, II. Abdülhamid döneminde maruz kaldıkları baskı ve kenara itilmişlik psikolojisi içerisinde Jön Türk hareketini destekleyen bu kesimin önemli bir kısmı Meşrûtiyeti de coşkuyla karşılamıştır. Yeni yönetimi Tanzimat'tan beri kaybettikleri itibarı yeniden kazanmak açısından bir fırsat olarak gören bir kısım ulemâ, daha hürriyetin ilânının ilk gününden itibaren Meşrûtiyet ve İttihat ve Terakkî'yi şer'î açıdan meşrulaştırma çabası içerisine girmiştir.²²

Mûsâ Kâzım Efendi, 24 Temmuz 1908 tarihinde yayımlanan İslâm'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyyet adlı risâlesinde "... usûl-i meşveret, müsâvât, hürriyyet, adâlet gibi insaniyyet ve medeniyyetin üssü'l-esâsını teşkil eden erkân bundan bin üç yüz sene

²⁰ Meclis-i Âyân Zabıt Ceridesi, 27 Nisan 1326, D.1,İç.S.2,c.2, s.799-803.

²¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, s. 60-62; Gürer, *II. Meşrûtiyet Öncesinde Ulemâ - Jöntürk İşbirliği*, s. 91-92.

²² Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, s. 49-50.

evvel taraf-ı İlahî'den Müslümanlara ve bütün insanlara bahş olunmuş bir hakk-ı meşrûdur"²³ sözleri ile yeni yönetime ve İttihat ve Terakki'nin sloganlarına İslâmî bir nitelik verirken, Cemiyet'in vaaz kürsülerindeki güçlü sesi, Manastırlı İsmâil Hakkı dâ metni 14 Ağustos 1324'de Sırât-ı Mustakim'de yayımlanan Ayasofya Camii'ndeki vaazlarından birinde, Müslümanları istibdâd ve esaretten kurtarmak için her türlü zorluğa göğüs gererek geceli gündüzlü sa'y eden İttihatçılara şükranlarını dile getirmiş ve onları dinî kavramlar kullanarak göklere çıkarmıştır.²⁴ Yine aynı günlerde İttihat ve Terakki'nin sıkıntıya düşmesine yol açan Meşrûtiyet'in tesettüre son vereceği şeklinde söylentilerin önüne geçmek için 19 Ağustos 1908'de ulemânın büyük bir kısmı Bayezid Camii'nde toplanarak Kânûn-ı Esâsî'nin İslâmiyete aykırı olmadığını şer'î açıdan onaylamışlardır.²⁵

Ayrıca, daha da önemlisi Fatih Dersîâmı Tokatlı Mustafa Sabri Efendi'nin riyâsetinde İstanbul ulemasının ileri gelenleri tarafından kurulmuş olan Cemiyet-i İttihadiyye-i İlmiyye'nin de ilk günlerde İttihat ve Terakki'den desteğini esirgemediğini belirtmek gerekir. Bu ulemâ cemiyeti 5 Ekim 1908'den itibaren yayımlamaya başladığı *Beyânü'l-Hak* mecmuasında İttihat ve Terakki'ye bağlılığını belirtmiştir.²⁶

Ancak, ulemânın yekvücut olarak ve sonuna kadar İttihat ve Terakki'nin yanında oldukları şeklinde bir genelleme yapmak yanlış olacaktır. Nitekim Derviş Vahdetî ve Bediüzzaman Said-i Kürdî'nin başında buldukları İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti ve Bayezid Dersîâmılarından Hoca Râsim Avnî'nin üyesi buldukları El-İslâm Cemiyeti başından beri İttihat ve Terakki karşısında Sabahaddinci Ahrar Fırkası'nı desteklerken²⁷, Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin ve Mustafa Sabri Efendi'nin desteği de fazla uzun sürmemiş; yukarıda bahsi geçen ilânın yayımlanmasından üç ay sonra *Beyânü'l-Hak*'ın ilk sayfasında Cemiyet-i İlmiyye'nin İttihat ve Terakki ile bağlarının bulunmadığı ilân edilmiştir.²⁸ Sebep belirtilmeden yapılan bu açıklamanın arkasında İttihat ve Terakki'nin yönetimde güçlendikçe artan baskıcı tutumunun önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır.²⁹

Ulemâ-İttihat ve Terakki ilişkilerinde dönüm noktası, bir kısım ulemânın önemli rolünün bulunduğu 31 Mart olayı olmuştur. İsyanda İttihâd-ı Muhammedî ve El-İslâm Cemiyetleri ile bunlara bağlı olan talebe-i ulûmun etkin bir rol oynaması ve Meclis-i Mebûsan'daki ulemânın isyancı asker ve softaları yatıştırma yetersiz

²³ Mûsâ Kâzım, *İslâmîda Usûl-i Meşveret ve Hürriyet*, İstanbul, 1324, s.12; *Külliyât-ı Şeyhülislam Mûsâ Kâzım: Dini İçtimâî Makâleler*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1336, s.246.

²⁴ İsmâil Hakkı, "Mevâ'iz" Sırât-ı Müstakim, 1324, c. I/1 s, 7-14; Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, s. 64-65.

²⁵ Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, İmge Yayınevi, Ankara, 1998, s.133.

²⁶ Mustafa Sabri, "Beyânü'l-Hakk'ın Mesleği", *Beyânü'l-Hakk*, 1324, c. I, s. 3-4; Kara, İsmail, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, Kitabevi Yay., İstanbul, 1997, c.II, 393.

²⁷ Akşin, Sina, *Şeriatçı Bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı*, İmge Yay., Ankara, 1994, s. 240.

²⁸ *Beyânü'l-Hak*, 22 Kânûn-ı Evvel 1324, c. I, s. 2; Kara, *İslâmcıların Siyasi...*, s. 69.

²⁹ Kara, *İslâmcıların Siyasi...*, s. 68.

Erzurumlu Şeyhulislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu

kalmayı, isyancıların doğrudan hedefi olan İttihat ve Terakkî'nin ulemâya bakışını değiştirmiş ve isyan bastırıldıktan sonra bu kesim mürtecilik ve istibdat taraftarlığı gibi ağır bir suçlamaya muhatap kalmıştır³⁰.

‘Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye’nin isyan sırasında yayımladığı bildirimlerle isyanı yatıştırmak için büyük çabalar sarfetmiş olmasına rağmen hiç bir ayırım gözetilmeden isyanın faturasının tamamen ilmiye sınıfına çıkarılması, daha 31 Mart öncesinde İttihat ve Terakkî ile bağlarını koparmış olan bu Cemiyetin gittikçe artan oranda önce 1910’da kurulan Ahâlî Fırkası’nı ardından da 1911’de kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nı desteklemesine yol açmıştır.³¹ Aslında buna Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye’nin doğrudan fırkalaşmasına yol açmıştır demek daha uygun olacaktır. Zira Mustafa Sabri, Vasfi, Zeynelabidin ve Küçük Hamdi (Yazır) efendiler gibi Cemiyet-i İlmiyye’nin önde gelen isimleri, zikredilen fırkaların kurucuları veya üyeleri arasında yer almışlardır.³²

Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye gibi önemli bir ulemâ cemiyetinin doğrudan muhalefet saflarında yer almış olması, İttihat ve Terakkî’nin dinsel açıdan meşruiyetini kaybetmesi ve etkili bir siyasî propaganda unsurundan mahrum kalması anlamına geliyordu ki dini, siyasî bir vasıta olarak kullanmak hususunda makyavelist bir yaklaşıma sahip olan İttihat ve Terakkî yöneticileri böyle bir tehlikeyi göze alamazlardı. Bu yüzden en kısa süre içerisinde gerek ulemâ nazarında kaybettikleri itibarını yeniden kazanmak, gerek muhalefete karşı doğrudan kendi kontrolleri altında bulunan etkili bir propaganda unsuru yaratmak, gerekse fırka içerisindeki muhafazakâr grupları tatmin etmek amacıyla İttihat ve Terakkî Cemiyeti kendi bünyesinde bir ulemâ hey’eti teşkil etmek durumunda kalmış ve sonuçta İstanbul’daki Şehzâdebaşı kulübünde Mûsâ Kâzım Efendi’nin riyaseti altında bir ilmiye heyeti teşkil etmiştir.³³

Mûsâ Kâzım Efendi de Divân-ı Harb’in 3 Haziran 1919’daki duruşmasında başında bulunduğu Hey’et-i İlmiyye’nin yaptığı görevler hakkında şu izahatı verir: *“Cemiyetin bir ilmiye şubesi vardı. O vakit dâîiniz de o ilmiye şubesinde bulunuyordum. Manastırlı İsmail Hoca merhum, şimdiki âyân reisi Mustafa Âsım Efendi, birkaç kişi o ilmiye şubesinde bulunuyorduk. Meşrûtiyetin menâfi’inden, kavâ'idinden şer'-i şerife muvâfakatinden bahsediyorduk. Yani bu yolda ta'limât ve telkinâtta bulunuyorduk.*

³⁰ Akşin, 31 Mart Olayı, s. 239-247; Ulemâ ve talebe-i ulûma yöneltelen bu türden suçlamalar için bkz. Kara, *İslamcıların Siyasi...*, s. 52-54.

³¹ 1912 Genel seçimlerinde Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye’nin Hürriyet ve İtilâf Fırkası’na desteği için bkz. Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, Dergâh Yay., İstanbul, 1990, s. 154.

³² Tunaya, *Türkiyede Siyasal Partiler*, c. II, s. 266.

³³ Kara, *İslamcıların Siyasi...*, s.88; Tahirü'l-Mevlevî, *Matbuat Alemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemeleri*, (Haz.: S. Albayrak), Nehir Yay., İstanbul, 1990, s. 47-48; Tahirü'l-Mevlevî’nin Hey’et-i İlmiyye’nin Mûsâ Kâzım Efendi tarafından idâre edildiğine dair verdiği bu bilgiyi, Mûsâ Kâzım Efendi de 3 Haziran 1919’daki muhakemesinde teyid etmiştir. Bkz. *Divân-ı Harb-i Örfî Muhâkemâtı Zabıt Ceridesi*, 3 Haziran 1335, s. 147.

Çünkü biz memleketimizin terakkî ve teâlîsini ancak meşrûtiyyetin teşîs ve tatbiki ile olacağına kâni bulunuyorduk. O nokta-i nazardan çalıştık. O vakit birkaç sene çalıştık. Bütün kuvvetimizle uğraştık. Meşrûtiyet meşrûdur, şeriatimiz emretmiştir, nehy etmemiştir. Meşrûtiyet usûl-i meşveret demektir. Usûl-i meşveret âyât ve ehâdisde şöyle zikrolunmuştur, böyle buyurulmuştur; diye anlattık durduk. Hürriyetin manâsı budur, uhuvvetin manâsı budur. İşte adâlet şuna derler, buna derler. Mûsâvât buna derler. Ve mûsâvât şuralardadır, bunlar birçok kuyûd ile mukayyedir. Mesela ahkâm-ı dîniyye ile mukayyedir, örf ve âdât ile mukayyedir ve daha birçok kuyûd ile mukayyedir. Bunu halka anlatmak istiyorduk. Yani Avrupa'nın meşrûtiyyetini aynen tatbik etmesinler; diye uğraştık. Kitaplar yazdık, risâleler makaleler neşrettik. Maksadımız, şer'-i şerif dâiresinde memleketimizde bir usûl-i meşrûtiyyetin teessüsü idi.³⁴

Mûsâ Kâzım Efendi'nin sözlerinden de anlaşılacağı üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti Şehzâdebaşı Hey'et-i İlmiyyesi, Meşrûtiyet'in şer'î açıdan meşrûtiyyetini halka anlatmak için kurulmuş ve faaliyet alanını oldukça geniş tutmuştur. Talebe-i ulûmu İttihat ve Terakki saflarına çekmek için sık sık Cemiyet'in yayın organı olan *Tanin* ve Cemiyet'e yakınlığı ile bilinen *Hikmet* gibi gazetelerde yer alan ilânlarla kulübün Şehzâdebaşı'ndaki binasında gece dersleri düzenleneceği ve bu derslerde ulûm-ı dîniyyenin yanısıra medrese müfredatlarında yer almayan hesap, tarih, coğrafya, hendese, Fransızca, Türkçe, ma'lûmât-ı fenniyye, ma'lûmât-ı medeniyye, mükâleme-i Arabiyye gibi konulara yer verileceği duyuruluyordu.³⁵ Ayrıca talebe-i ulûmun gece derslerine devam etmelerine izin verilmesi hususunda Meşihatten Emniyet Umum Müdürlüğü'ne yazılan bir taleple de medrese öğrencilerinin kulübe devam etmelerini önleyebilecek engellerin ortadan kaldırılmasına yönelik tedbirlere başvuruluyordu.³⁶

Tahmin edileceği üzere bu gece dersleri sadece yukarıda zikredilen konuların öğretilmesi ile sınırlı kalmamıştır. Haftada iki gece düzenlenen dersler zaman zaman meşrutiyyet ideolojisini dinî bir içerikle öğretmek ve benimsetmek amacına yönelik siyasî mahiyetli konferanslar şekline dönüşmüştür. Bu konferansların metinlerini aksatmadan yayımladığı için Hey'et-i İlmiyye'nin yayın organlığı görevini üstlenmiş gibi görünen *Sırât-ı Müstakim*'e göre Fâtih, Bâyezid, Ayasofya ve İstanbul'un diğer medreselerinden talebe ve müderrislerin katıldığı bu derslerde bütün ahkâm-ı meşrûtiyyetten, her türlü siyasetten, dahilî ve haricî ahvâl-i hâzıradan bahsedilerek talebenin fikirlerinin açılmasına gayret olunuyordu.³⁷

Özellikle, Mûsâ Kâzım Efendi'nin verdiği gece dersleri bu türden konuları içeriyordu. Mûsâ Kâzım Efendi'nin konferans mahiyetindeki derslerini kaydederek *Sırât-ı Müstakim*'de yayımlayan Eşref Edip, onun derslerinin oldukça fazla sayıda

³⁴ *Divân-ı Harb-i Örfî Muhâkemâtı Zabıt Ceridesi*, 3 Haziran 1335, s. 133-134; Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, s. 89.

³⁵ *Tanin*, 12 Kânûn-ı Sani 1326; 13 Kânûn-ı Sani 1326; *Hikmet*, 27 Teşrin-i Evvel 1326 c. I/30, s. 2.

³⁶ BOA, DH.EUM.THR, 24/58 ; 29 Muharrem 1328=10 Şubat 1910.

³⁷ *Sırât-ı Müstakim*, 8 Teşrin-i Evvel 1325, c. III/59, s. 100.

Erzurumlu Şeyhulislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu

dinleyici çektiğini, saatler öncesinden kulübün talebeler tarafından doldurulduğunu belirtmektedir; çünkü Mûsâ Kâzım Efendi'nin genellikle gündemdeki sosyal, siyâsî ve ilmi meseleleri ele aldığı bu derslerinde talebe istediği soruyu sorabiliyor; "üstâd-ı muhterem" ise bu sorulardan hiçbirini cevapsız bırakmadan, meseleleri kendisine mahsus açık ve sade ifâdesiyle "kemâl-i vuzûhla tenvîr" ediyordu.³⁸

Mûsâ Kâzım Efendi'nin Şehzâdebaşı kulübünde verdiği bu derslerden biri, kelâm kitaplarının asrın ihtiyaçlarına göre ıslahı ve yeniden yazılması, Müslümanlar arasındaki mezheplerin birleştirilmesi ve medreselerin ıslahı konularında radikal teklifler sunduğu 20 Ağustos 1325 (2 Eylül 1909) tarihindeki bir konferansdır. *Sırât-ı Müstakîm*'de üç bölüm halinde yayımlanan bu oldukça uzun konuşmasının ilk kısmında özetle; modern felsefenin gelişen bilime dayalı olarak ileri sürdüğü din karşıtı iddialara artık klâsik kelâm metodları ile cevap vermenin mümkün olmadığı ve onların bu iddialarını çürütmek için kelâm kitaplarının yeni bilim ve felsefe metodlarını ihtiva edecek şekilde yeniden düzenlenmesi gereği üzerinde durur.³⁹ Konferansın devamında İslâm birliğinin gerçekleşmesi için öncelikle müslümanlar arasındaki mezhep farklılıklarının giderilmesinin öneminden bahseder.⁴⁰ Son kısmında ise, medrese reformu konusunu ele alır: Medrese öğretiminde asırlardan beri uygulanan şerh ve haşiyeye okuma alışkanlığına son verilerek metinlerin doğrudan okunması, bunun için de Arapça öğretimindeki klâsik yöntemlere son verilerek bu dilin lâyıkıyla öğrenilmesi, *Kurân-ı Kerîm*'in Türkçe'ye çevrilmesi, el-Ezher'deki medrese programının aynen tatbik edilmesi gereği üzerinde durur. Konuşmasını medrese öğrencilerine hiçbir taasuba yer vermeksizin Batı dillerinden birini öğrenmelerini tavsiye ederek noktalar.⁴¹

Mûsâ Kâzım Efendi bunu takip eden günlerde verdiği bir diğer dersini de maarif konusuna ayırmıştır. *Sırât-ı Müstakîm*'de 17 Eylül 1325 ve 8 Teşrin-i evvel 1325 tarihlerinde "Kuvvet Hazırlamak" başlığıyla iki bölüm halinde yayımlanan bu konuşmasında özetle şunları söyler: "Düşmana karşı kuvvet hazırlamak bütün müslümanlara farzdır. Günümüzde askerî, ekonomik ve siyâsî kuvvet maârif ve ilim sayesinde gelişmiş olan teknolojiye bağlıdır. Bizim de her bakımdan terakkî etmemiz, cehaletten kaynaklanan asayişsizliğin önüne geçebilmemiz ve Avrupa ile rekabet edebilecek hâle gelmemiz için öncelikle ilim ve maârifi güçlendirmemiz gerekir. Bunun için önce mektepler hakkında halkta mevcut olan ön yargılar giderilmeli ve

³⁸ *Sırât-ı Müstakîm*, 8 Teşrin-i Evvel 1325, c. III/59, s. 100-101.

³⁹ Mûsâ Kâzım, "Kütüb-i Kelâmiyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre İslâh ve Te'lifi; Beyne'l-Müslimîn Mezâhib-i Muhtelifinin Tevhîdi; Medreselerde Tedrîsâtın İslâhı", *Sırât-ı Müstakîm*, 20 Ağustos 1325, c. II / 52, s. 403-405; *Külliyât*, 289-293.

⁴⁰ Mûsâ Kâzım, Mûsâ Kâzım, "Kütüb-i Kelâmiyenin...", *Sırât-ı Müstakîm*, 27 Ağustos 1325, c. III/53, s. 5-6; *Külliyât*, s. 293-297.

⁴¹ Mûsâ Kâzım, "Kütüb-i Kelâmiye'nin ..." Mûsâ Kâzım, "Kütüb-i Kelâmiyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre İslâh ve Te'lifi; Beyne'l-Müslimîn Mezâhib-i Muhtelifinin Tevhîdi; Medreselerde Tedrîsâtın İslâhı", *Sırât-ı Müstakîm*, 3 Eylül 1325, c. III / 54, s. 22-23; *Külliyât*, s. 298-301.

onları mektepler açmaya ve çocuklarını usûl-i cedîd üzere terbiye etmeye teşvik etmelidir." Bu konudaki sözlerine talebe-i ulûmdan (cerre çıktıklarında) gezdikleri yerlerde, özellikle köylerde ahâlîyi maârifeye teşvik etmelerini isteyerek son verir.⁴²

Eşref Edip'in Mûsâ Kâzım Efendi'nin bu sözlerinin sonuna eklediği "...bu derslerden feyz alan ve meşrutiyetin ebedî birer kahraman-ı müddâfii kesilen bu yeni yetişme talebe, bu parlak fikirli telâmîz-i irfân Ramazan münâsebetiyle etrafa gönderilir. İnşallah vazifelerini hüsn-i ifâya muvaffak olurlar; Müslümanları uyandıracak ilm ü maârifte sa'y ü faaliyete teşvik ederler..."⁴³ sözlerinden talebe-i ulûmun hangi amaçlar için yönlendirildikleri açıkça ortaya çıkmaktadır. İttihat ve Terakki'nin gece derslerinde yetişen bu talebeler üç ayar münasebetiyle gittikleri Anadolu ve Rumeli'de hem meşrutiyet hem de İttihat ve Terakki aleyhindeki olumsuz fikir ve kanaatleri kırmak hem de Cemiyet'e destek ve sempati toplamak için yönlendirilmişlerdir.⁴⁴

İttihat ve Terakki ulemâsının Şehzâdebaşı kulübündeki faaliyetlerinden bir diğeri de Ramazan aylarında yayımladıkları mevâiz türündeki kitaplardır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eserler birinci cildi 1328 (1912-1913) de, ikinci cildi de 1329 (1913-1914)'da basılan *Mevâ'iz-i Dîniyye* adlı iki ciltlik bir kitap serisinden ibarettir. *Mevâ'iz-i Dîniyye*'nin önsözünde bu kitabın "... şerîat-i garrâ-yı Ahmediyye'nin ahkâm-ı âliyye ve âdilesini ihvân-ı dînimize bi-hakkın tefhîm ve tamîm etmek maksâd-ı mübecceleyle..." tertib ve neşredildiği belirtilmektedir.⁴⁵ Ancak kitapta yer alan mev'izelerin konularına göz atıldığında, aralarında Musâ Kâzım Efendi'nin yanı sıra Mehmed Âkif, Manastırlı İsmail Hakkı, İzmirli İsmail Hakkı, Sibiryalı Seyyah Abdürreşid İbrahim ve Aksekili Ahmed Hamdi gibi dönemin ünlü ulemâ ve fikir adamlarının da bulunduğu bir heyet tarafından yazılmış olan bu mev'izelerin neredeyse tamamı Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki ideolojisini şer'i açıdan meşrûlaştırmaya yönelik siyasî içerikli yazılardır.⁴⁶

Mûsâ Kâzım Efendi'nin *Mevâ'iz-i Dîniyye*'nin ilk kısmında "İstibdâd, Hürriyet, Hâkimiyet-i Milliyye" başlıklı bir makalesi yer almıştır. Mûsâ Kâzım Efendi bu makalesinde, İslâmiyette yeri olmadığı hâlde, İslâm dünyasında asırlarca tek yönetim şekli olarak benimsenen zulme dayalı mutlak monarşiye (şer'i'at kisvesine büründüğü için) halkın bir dinî emir olarak telakki ederek itaat ettiklerini, bu yüzden de birçok İslâm devletinin mahvolduğunu belirttikten sonra, "Bu mesleğin din ile şer'i'at ile insâniyetle asla münâsebeti olmadığını bilen bir fırka-i münciye senelerden beri cân fedâ edercesine çalışa çalışa nihâyet bu gayri meşrû mesleğe nihâyet vermiş ve bugün onun

⁴² Mûsâ Kâzım, "Kuvvet Hazırlamak", *Sırât-ı Müstakim*, 17 Eylül 1325, c. III/56, s. 52-53; *Sırât-ı Müstakim*, 8 Teşrin-i Evvel 1325, c. III/59, s. 99-102.

⁴³ *Sırât-ı Müstakim*, 8 Teşrin-i Evvel 1325, c. III/59, s.101; Kara, *İslâmcıların Siyasi...*, s. 63.

⁴⁴ Kara, *İslâmcıların Siyasi...*, s. 63.

⁴⁵ *Mevâ'iz-i Dîniyye*, Dârü't-tbâatü'l Âmire, İstanbul, 1328, c. I.

⁴⁶ Kara, *İslâmcıların Siyasi...*, s. 90-91.

yerine hem tabii, hem de şer'î olan hürriyet, müsâvât esâsı üzerine bir hükûmet-i âdile teşkiline muvaffak olmuştur” sözleri ile “firka-i münciye” olarak yücelttiği İttihat ve Terakkî'nin şer'iate uygun bir yönetim şeklini getirdiğini ileri sürmüştür. Bundan sonra “hürriyet” ve “müsâvât” gibi İttihat ve Terakkî sloganları ile hâkimiyet-i milliye kavramının hem insânî hem de şer'î açıdan tabii olduklarını asr-ı saâdet dönemindeki uygulamalar ile âyet ve hadislerden verdiği örneklerle destekler.⁴⁷

Mûsâ Kâzım Efendi, aynı kitabın ikinci kısmında yer alan “Meşrûtiyet” başlıklı makalesinde, istibdâd yönetiminin İslâm devletlerinin çöküşüne yol açtığı şeklindeki tezini tekrarlayarak Osmanlı Devleti'ni de böyle bir kaçınılmaz sonradan sadr-ı İslâm'daki usûl-i meşveret sistemini getirmek suretiyle İttihad ve Terakkî'nin kurtardığını iddia ettikten sonra asıl meseleye, İttihat ve Terakkî'ye karşı muhalefet konusuna gelir. Bu konuda “İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin himmetiyle vucûda gelmiş olan şu usûl-i meşveretin meşrûtiyetinde şüphe yoktur” cümlesiyle İttihat ve Terakkî'nin meşrûtiyetin getirilmesindeki rolünü bir kez daha vurguladıktan sonra “Umûr-ı milleti mihver-i lâyıktan tedvîr edeceğiz diye biz müslümanların fırkalara ayrılması, sonra o fırkaların yekdiğerine bi-amân gibi hücum etmesi ahkâm-ı celîle-i İslâmiyye ile kâbil-i tevfiğ değildir” sözleriyle Cemiyet'e karşı muhalefette bulunmanın İslâmiyetle bağdaşmadığını üstü kapalı olarak ihtar eder.⁴⁸

IV. Masonluğu Meselesi

Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin ilgi çeken yönlerinden birisi hakkında ileri sürülmüş olan farmasonluk iddiasıdır. Hatta onun fikirlerinden çok bu yönüyle ilgi çekmiş olduğu söylenebilir. Şüphesiz, bu ilgi intisap ettiği ileri sürülen masonlukla, işgâl ettiği meşihat makamının ve mensubu bulunduğu İslâm dininin birbiriyle çelişen teşekküller olduğu varsayımından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, Şeyhülislâm'ın masonluğu meselesinin Meşrutiyet dönemi iç siyasetinin gündemine oturduğu 1911 yılından günümüze kadar fazlasıyla abartıldığını belirtmek gerekir. Konunun, İttihat-Terakkî içerisindeki Hizb-i Cedîd'in oluşum sürecinde ve 1912 genel seçimlerinin yaklaştığı dönemde gündeme getirilmiş olması oldukça dikkat çekici bir husustur. Bu yüzden konu, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin masonlukla olan bağları ve II. Meşrutiyet döneminin çekişmeli siyasî ortamı içerisinde değerlendirildiği taktirde daha soğukkanlı sonuçlara ulaşmak mümkün olabilir.

İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin Makedonya'daki örgütlenmesinin İtalyan Maşrık-ı A'zamına bağlı Makedonya Risorta locası içerisinde gerçekleştiği bilinen bir husustur.⁴⁹ Avrupalı hükümdarların çoğunun Masonluğu destekledikleri gerçeğini göz

⁴⁷ Mûsâ Kâzım, “İstibdâd, Hürriyet, Hâkimiyet-i Milliye”, *Mevâ'iz-i Diniye, Dârü't-tbâatü'l Âmire*, İstanbul, 1328, c. I, s. 25-30.

⁴⁸ Mûsâ Kâzım, “Meşrûtiyet”, *Mevâ'iz-i Diniye, Dârü't-tbâatü'l Âmire*, İstanbul, 1329, c. II, s. 3-7.

⁴⁹ Iacovella, Angelo, *Gönye ve Hilal: İttihat ve Terakkî ve Masonluk*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1998.

önünde bulunduran II. Abdülhamid'in Mason locaları üzerinde yeterince denetim kuramamış olması İttihatçıları böyle bir yöntemi tercih etmeye sevk etmiştir.⁵⁰ İacovella'nın tanımlaması ile "1908 devriminin bekleme odası"⁵¹ olarak nitelendirilen bu loca, II. Abdülhamid'in hafiyelerinden köşe bucak kaçan İttihatçılara sadece bir sığınak olmakla kalmamış; aynı zamanda "İttihâd-ı Anâsırı" gerçekleştirecek bir vasıta ve Batıyla ilişkilerinde elverişli bir iletişim kanalı olarak da görünmüştür.⁵²

Ayrıca, İttihatçılar Avrupa'nın birçok ülkesinde kralların himayesinde olan masonluğa katılırken nihaî safhada İmparatorluğu dağılmaktan kurtaracak uluslararası bir destek elde etmeyi amaçlamış olmalıydılar. İtalyan hükûmeti Trablusgarp'ı işgal ettiğinde İtalyan Büyük Doğu'sundan beklediği yardım cevabını alamayan Maşruk-ı A'zam-ı Osmânî'nin üstâd-ı a'zamı Talât Bey (Paşa)'in İttihat ve Terakki-masonluk ilişkilerinde başrolü oynamış olan Emanuel Karasu'ya "Hani İtalyan mason kardeşlerimiz nerede? Hiçbirinin sesi çıkmadı" diyerek çıkıştığı söylenmektedir.⁵³ Talât Bey'in çaresizliğin bir ifadesi olan bu sözleri İttihatçıların masonluktan beklentilerini göstermektedir.

Ancak, bünyesinde farklı ideolojik eğilimleri barındıran İttihat ve Terakki'nin masonlukla bağları Cemiyet içerisinde yer alan muhafazakâr kanadın tepkisine yol açmış ve aralarında Cemiyet'in Manastır şubesinin lideri Miralay Sadık ve Karesi mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi'nin de bulunduğu bir grup İttihatçı, Cemiyetin masonlukla olan ilişkisini kesmesini istemiştir. Mesele İttihat ve Terakki'nin 1909 kongresinin gündemine taşınmış hararetli tartışmalara yol açmış; ancak Cemiyet'in liderleri ikna edilememiştir. Bunun üzerine masonluk karşıtları İttihat ve Terakki içerisinde Hizb-i Cedit'i oluşturmak suretiyle Cemiyet'i parçalamanın ilk adımını atmışlardır.⁵⁴

Hüseyin Cahid'e göre Sadık Bey ve yandaşlarının amacı İttihat ve Terakki'nin önde gelen şahsiyetlerini yıpratarak Fırka'yı parçalamak ve yeni bir oluşum meydana getirmektir. Onlara bu faaliyetlerinde yabancılar da yardımcı oluyordu.⁵⁵ Bu yabancılar İngiliz Haberalma Teşkilatı'nın İstanbul şubesinin ajanlarıydı ve başlarında da İngiliz sefaretî birinci kâtibi ve baştercümanı Henry Fitzmaurice ile Ryan adındaki İrlandalı yardımcısı bulunuyordu. Türkçeyi kusursuz bir şekilde konuşan Fitzmaurice bütün mesaisini İttihat ve Terakki'yi parçalamaya ve İttihatçı hükûmeti yıkmaya hasretmişti.⁵⁶ İngiltere'nin bu tavrının altında yatan temel sebep ise, İttihatçıların yönetimi altındaki İmparatorluğun gittikçe artan oranda Almanya'nın nüfuzu altına girmesiydi.

⁵⁰ Koloğlu, Orhan, *Abdülhamit ve Masonlar*, Eylül Yay., İstanbul, 2001, s. 198-199.

⁵¹ Iacovella, *Gönye ve Hilal*, s. 32.

⁵² Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, 2001, s. 310-311.

⁵³ Koloğlu, Orhan, *İttihatçılar ve Masonlar*, Gür Yay., İstanbul, 1991, s. 289.

⁵⁴ İhsan, "İttihat ve Terakki ve Masonluk", *Resimli Tarih Mecmuası*, 1951, c. II / 18, s. 780-782; Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, s. 176-187; Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, s. 88.

⁵⁵ Yalçın, Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hatıraları" *Fikir Hareketleri*, c. VI / 151, s. 325.

⁵⁶ Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Rey Yay., 1970, s. 178.

Erzurumlu Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu

Hüseyin Câhid'e göre Fitzmaurice özellikle ulemâ mebuslara İttihatçı hükümetin memlekette siyonizmi desteklediğini, memleketi Yahudilere satmak istediğini, din ve hilâfetin elden gitmek üzere olduğunu söylüyor ve Maliye Nazırı Cavid Bey'i hedef gösteriyordu⁵⁷. Fitzmaurice'nin kışkırtmasıyla yıkmak istedikleri şahıslara yöneltilen en belirgin suçlama dinsizlikti. Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi de bu suçlamalardan nasibini alanlar arasındaydı. O da Farmasonlukla suçlanıyordu.⁵⁸

Önce sadece parlamento ve fırka kulislerinde dedikodu şeklinde dolaştığı anlaşılan Şeyhülislâmın masonluğu hakkındaki iddialar, 10 Temmuz 1911'de öldürülen Dîvân-ı Umûmiye Müfettiş-i Umûmîsi ve Şehrâh gazetesi yazarlarından Zeki Bey davasının 7 Kasım 1911'deki duruşması dolayısıyla basına da intikal etmiştir. Söz konusu duruşmada şahit olarak dinlenen Şaban Efendi adlı bir mülâzım, İttihat ve Terakki'nin 1911 kongresinde bazı üyelerinin mason olmaları sebebiyle görevden alınmalarına karar verildiğini, bunlar arasında Maliye Nazırı Cavid Bey ile Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin de bulunduğunu belirtmiştir. Mahkemenin 25 Kasım 1911 tarihindeki duruşmasında şahit olarak dinlenen Topçu Yüzbaşı Yusuf Ziya Bey de aynı iddiayı tekrarlamıştır.⁵⁹ Bu davaya müdahil avukat olarak katılan Gümölcineli İsmail'in aynı zamanda İttihat ve Terakki'den ayrılan mebusların kurmuş olduğu Ahali Fırkası'nın reisi olduğunu ve şahitlere yönelttiği sorularla duruşmanın seyrini masonluk meselesine çektiğini belirtmek gerekir.

Yusuf Ziya Bey'in açıklamalarını takip eden günlerde muhalif basın Mûsâ Kâzım Efendi'ye karşı saldırıya geçmiş ve II. Abdülhamid'in sadrazamlarından Avlonyalı Ferid Paşa'nın kardeşi Süreyyâ Bey ile Dersim Mebûsu Lütfi Fikri Bey de Şeyhülislâmı derhal istifaya davet etmişlerdir.⁶⁰

Bütün bu saldırılar karşısında Mûsâ Kâzım Efendi de Tanin'de kendisine yöneltilen masonluk iddialarını tekzip ettiği ünlü beyannâmesini yayımladı. Beyannâmesine, özel durumundan bahsetmekten hoşlanmadığı hâlde bulunduğu makamın ulviyyetini korumak için iddialara cevap vermek zorunda kaldığını belirterek söze başlayan Şeyhülislâm, on iki yaşından itibaren ilmiye tarîkine dâhil olduğunu, mensubu bulunduğu Nakşibendî tarîkâtinin kendisine bahşetmiş olduğu manevî feyizler sayesinde sahip olduğu kalp temizliği ve ruh safiyetini muhafazaya dikkat ettiğini, tahsili sırasında gerekli ilimleri hakkıyla öğrenmek suretiyle başta üç bin sayfalık bir *Kur'ân* tefsiri olmak üzere birçok dinî ve tasavvufî eser meydana getirdiğini, *Kur'ân*'ın sırlarına vakıf olduğu bu çalışmalarını sırasında İslâmiyetin üzerinde veya ona eşit hiçbir mezhep veya mesleğin olmadığına şahitlik derecesinde

⁵⁷ Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât" *Tanin*, 9 Nisan 1327.

⁵⁸ Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları" s. 325-326.

⁵⁹ *İkdâm*, 13 Teşrin-i Sâni 1327; *İkdâm*, 16 Teşrin-i Evvel 1327; Koloğlu, Orhan, *İttihatçılar ve Masonlar*, Eylül Yay., İstanbul, 2002, s. 269-271.

⁶⁰ *Alemdâr*, 14 Teşrin-i Sâni 1327; *Teşisât*, 15 Teşrin-i Sâni 1327; Koloğlu, Orhan, *İttihatçılar ve Masonlar*, 2002, s. 278-279.

vicdânî kanaat getirdiğini belirttiikten sonra "Din-i İslâm'a muhâlif olup da bana isnâd olunan herhangi bir mezheb veya mesleği kemâl-i şiddetle reddeder ve selâmet-i memleket ve sıyânet-i diyânet nâmına bu gibi tesevvülâta aslâ ehemmiyyet vermemelerini ve o gibi ebâtılı bütün kalbleriyle, lisânlarıyla reddeylemelerini bilcümle ahâlî-i İslamiyyeye tavsiye eyler...(im)" cümleleri ile kendini savunmuştur.⁶¹

Ancak, Mûsâ Kâzım Efendi'nin bu beyannamesini içerisinde masonluk kelimesini zikretmediği için inandırıcı bulmadığını belirten Lütü Fikri saldırılarına devam etmiştir.⁶² Bundan sonra artık Şeyhülislâmı savunma görevini İttihat ve Terakki'nin yayın organı *Tanin* üstlenmiştir. Gazetenin 30 Kasım 1911 tarihli sayısının başsayfasında Hüseyin Cahid ve Şeyh Muhsin-i Fânî (Hüseyin Kâzım Kadri), Süreyyâ Bey ile Lütü Fikri Bey'e hakaretler yağdırdıkları birer yazı yayımlamışlardır. Aynı gazete takip eden günlerde de "Erbâb-ı Akl u İnsâf Nasıl Düşünüyor?" başlığı altında tam sayfa ayırdığı okuyucu mektuplarına yer vermek suretiyle Şeyhülislâmı savunmaya devam etmiştir. Gazeteye gönderilen çok sayıdaki mektubun içerisinde rastgele seçilmiş olduğu belirtilen bu mektupların tamamı Şeyhülislâmı destekleyen ifadelerle doludur.⁶³

Bütün bu tartışmaların sonucunda Mûsâ Kâzım Efendi, muhtemelen Cemiyet'in kararı üzerine 17 Kânûn-ı Evvel 1327 (30 Aralık 1911) tarihinde Meşihatten istifa etmiş ve Meclis-i Âyân'daki görevine geri dönmüştür.

Görüldüğü üzere Şeyhülislâm hakkındaki masonluk ithamı İttihat ve Terakki'nin parti içi muhalefetin kısılcığında bulunduğu, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurulduğu ve 1912 genel seçimlerinin yaklaştığı günlerde, yani II. Meşrutiyetin en çekişmeli siyasî ortamında gündeme getirilmiştir. Dolayısıyla, Şeyhülislâmın masonluğu meselesi üzerindeki tartışmaların ideolojik olmaktan ziyade siyasî bir zeminde cereyan etmiş olduğu söylenebilir.

⁶¹ *Tanin*, 15 Teşrin-i Sâni 1327; Mûsâ Kâzım Efendi'nin bu beyannamesi ayrıca *İkdâm*, 16 Teşrin-i Sâni 1327=29 Kasım 1911; *Sırat-ı Müstakim*, 17 Teşrin-i Sâni 1327, VII/169, s. 197-198 ve *Tasavvuf*, 24 Teşrin-i Sâni 1327, 34, 1-3'da da yayımlanmıştır.

⁶² Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, 2002, s. 279.

⁶³ Hüseyin Cahid, "İhtirâsât-ı Siyâsiye", *Tanin*, 17 Teşrin-i Sâni 1327; Şeyh Muhsin-i Fânî (Hüseyin Kâzım Kadri), "Terbiye-i Milliye", *Tanin*, 17 Teşrin-i Sâni 1327; Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, 2002, s. 280-281; Okuyucu mektupları için bkz. *Tanin*, 18 Teşrin-i Sâni 1327; 22 Teşrin-i Sâni 1327.

Erzurumlu Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu

Kaynakça

Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislamlarının Terâcim-i Âhvâli", *İlmiye Sâlnâmesi*, Dârü'l-hilâfet'il-aliyye, Matbaa-i Âmire, 1334, s. 322-641.

Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, İmge Yayınevi, Ankara, 1998.

_____, *Şeriatçı Bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı*, İmge Yay., Ankara, 1994

Ali Cevat, *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, TTK Yay., Ankara, 1991.

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, Sabah Yayıncılık, İstanbul, 1997, c. I.

Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergâh Yay., İstanbul, 1990.

BOA, Y. Prk. AZJ., 54 / 54, (20 Zilkade 1326 / 14 Aralık 1908).

British Documents on Foreign Affairs, University Publications of America, London, 1985.

Divân-ı Harb-i Örfî Muhâkemâtı Zabıt Cerîdesi, 1334.

Ergin, Cafer, "Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi", *Türk Mason Dergisi*, 1959, c. IX/35.

Gürer, Ahmet Şamil, "Gelenekle Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislamı: Mûsâ Kâzım Efendi", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003.

_____, "II. Meşrutiyet Öncesinde Ulemâ - Jöntürk İşbirliği: Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin Efendi Örneği", *Journal of Turkish Studies*, Harvard University yay., 2010, c. 34/II, s. 91-104.

Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât" *Tanin*, 9 Nisan 1327.

_____, "İhtîrâsât-ı Siyâsiye", *Tanin*, 17 Teşrin-i Sâni 1327.

Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, (Haz. İsmail Kara), İletişim Yay., İstanbul, 1991.

Iacovella, Angelo, *Gönye ve Hilal: İttihat ve Terakki ve Masonluk*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1998.

İhsan, "İttihat ve Terakki ve Masonluk", *Resimli Tarih Mecmuası*, 1951, c. II / 18, s.780-782.

İsmail Hakkı, "Mevâ'iz" *Sırât-ı Müstakim*, 1324, c. I / 1 s. 7-14.

Kara, İsmail, "Mûsâ Kâzım Efendi", *Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1999, c. II, s. 260-261.

_____, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, Dergâh Yay., İstanbul, 2001.

_____, *Türkiyede İslâmcılık Düşüncesi*, Kitabevi Yay., İstanbul, 1997, c.II.

Kili, Suna - Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, T. İş Bankası Yay., İstanbul, 1985.

Koca, Ferhat, *Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvâları*, Rağbet Yay., İstanbul, 2002.

Koloğlu, Orhan, *Abdülhamit ve Masonlar*, Eylül Yay., İstanbul, 2001.

_____, *İttihatçılar ve Masonlar*, Gür Yay., İstanbul, 1991.

_____, *İttihatçılar ve Masonlar*, Eylül Yay., İstanbul, 2002.

Mûsâ Kâzım, "Kütüb-i Kelâmiyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre Islâh ve Te'lifi; Beyne'l-Müslimîn Mezâhib-i Muhtelifenin Tevhîdi; Medreselerde Tedrîsâtın Islâhı", *Sırât-ı Müstakîm*, 20 Ağustos 1325, c. II / 52, s. 403-405.

_____, "Kuvvet Hazırlamak", *Sırât-ı Müstakîm*, 17 Eylül 1325, c. III/56, s. 52-53; *Sırât-ı Müstakîm*, 8 Teşrin-i Evvel 1325, c. III/59, s. 99-102.

_____, "İstibdâd, Hürriyet, Hâkimiyet-i Milliye", *Mevâ'iz-i Dinîye*, Dârü't-tibâatü'l Âmire, İstanbul, 1328, c. I, s. 25-30.

Meclis-i Âyân Zabıt Cerîdesi, Devre, 1-4, TBMM Basımevi, Ankara, 1982-1991.

Mûsâ Kâzım, "Meşrûtiyet", *Mevâ'iz-i Dinîye*, Dârü't-tibâatü'l Âmire, İstanbul, 1329, c. II, s. 3-7.

_____, *Külliyât-ı Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım: Dini İçtimâi Makâleler*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1336.

_____, *İslâm'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet*, İstanbul, 1324.

Mûsâ Kâzım Efendi, *Külliyât*, (Haz. F. Koca), Ankara, Ankara Okulu Yay., 2002.

Mustafa Sabri, "Beyânü'l-Hakk'ın Mesleği", *Beyânü'l-Hakk*, 1324, c. I, s.2-3.

Şeyh Muhsin-i Fâni (Hüseyn Kâzım Kadri), "Terbiye-i Milliye", *Tanin*, 17 Teşrin-i Sâni 1327.

Tahirü'l-Mevlevî, *Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemeleri*, (Haz. S. Albayrak), Nehir Yay., İstanbul, 1990.

Erzurumlu Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu

- Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1999.
- TMMM Arşivi, Eski Osmanlı Âyân Meclisi Üyeleri Kütük ve Özlük Dosyaları, Mûsâ Kâzım Efendi, Dosya no: 44.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İletişim Yay., İstanbul, 1998-2000, c. I-III.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hatıraları" *Fikir Hareketleri*, c. III-IX, 72-224.
- _____, *Tanıdıklarım*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2001.
- Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Rey Yay., 1970.
- Yazgıç, Kâmil, *Ahmet Mithat Efendi: Hayatı ve Hatıraları*, Tan Matbaası, İstanbul, 1940.
- Ziya Şakir, *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler*, Anadolu Kitap Deposu, İstanbul, 1943 c. I.
- Zarcone, Thierry, "Soufisme et Franc-Maçonnerie A La Fin de L'Empire Ottoman: L'Exemple Du Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi", *Anatolia Moderna Yeni Anadolu*, Paris-İstanbul, 1991, s, 201-208.